

Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Yuzuncu Yil University Journal of Divinity Faculty

**YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT
FAKÜLTESİ DERGİSİ
YUZUNCU YIL UNIVERSITY JOURNAL OF
DIVINITY FACULTY**

ISSN: 1300-4530

Hakemli Dergidir, Yıl:2016-Sayı:4-5
Refereed Journal, Year:2016-Issue: 4-5

KOZMOLOJİK KELÂM DELİLİ*

Metin YILDIZ*

Özet

Âlemin tümünü inceleyen ve onu tek bir birim olarak kabul eden bilime kozmoloji denir. Kozmoloji, evrenin oluşumu, yapısı, ona egemen olan yasalar, varlıklar arasında var olan hiyerarşik ilişkileri irdeleme, araştırma ve bu konuda üretilen bilgileri sistemleştirerek bir araya getirmeyi konu edinen bir disiplindir. Kelâm ve felsefede âlemden başka bir ifadeyle kozmostan hareketle kullanılan kozmolojik delil istidlâl, tecrübe, olayları inceleme ve tabiattaki olayların illetlerini belirlemeye dayanan bir delildir. Kozmolojik kelâm delili âlemin sonradan meydana geldiğini ve bu âlemin bir yaratıcısı olduğunu ispatlamaya yönelik olan bir delildir. Bu makalede kelâmcılar, özellikle de Mu'tezilî kelâmcıların görüşleri doğrultusunda kozmolojik kelâm delili ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Kozmoloji, âlem, hudûs,

THE KALAM COSMOLOGICAL ARGUMENT

Abstract

The science which investigates the entire of the universe and accepts it as a unit is named as Cosmology. Cosmology is a discipline that states on existence of the universe, the configuration of it, the laws those are dominant to it, to examine research the hierarchic relations that exist between assets. In Kalam and Philosophy, the cosmological argument which is used acting from the universe, in other words, from cosmos, is an evidence that states on reasoning, experience, investigating the events and describing the reason of the events those exist in nature. The Kalam Cosmological Argument is evidence that tries to prove that the universe occurred later and has a creator. In this article, The Kalam Cosmological Argument will be taken hand with the perspective of the ideas of Theologians, especially of Mu'tezile Theologians.

Key Words: Kalam, cosmology, universe, creation.

Giriş

Kozmolojik kelâm delili ya da klasik ifadesiyle hudûs delili âlemin sonradan meydana geldiği ve sonradan meydana gelen (muhtes) her şeyin bir var ediciye (muhtis) ihtiyaç duyduğu argümanına dayanmaktadır.¹

Kelâm kozmolojisi ya da dakîku'l-kelâm, âlemin hudûsünü ispatlamak için kullanılan bir delildir. Yoksa bu delil sadece cisim, hareket, zaman ve mekân gibi fizik meselelerine dalıp bu meseleleri açıklamak ve yorumlamak için kullanılmamıştır.² Bu

* Bu makale bazı ekleme ve düzenlemelerle "İbn Metteveyh'in Kozmoloji Anlayışı" (yayınlanmamış doktora tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 2015) isimli çalışmamızdan türetilmiştir.

* Yrd. Doç. Dr. Yüzüncü Yıl Üniv. İlahiyat Fakültesi, Kelam A.B.D. metinyildiz04@gmail.com

¹ Kadî Abdülcebbar, *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl: el-Mahlûk*, (Thk.: Tefîk et-Tavîl- Saîd Zâyid) VIII, y.y., ts., 97-98; a.y., *el-Muğni*, XI, 123; a.y., *el-Muğni*, IX, 87; İbn Metteveyh, *et-Tezkire fî Ahkâmi'l-Cevâhir ve'l-A'râz*, (Thk.: Daniel Gimaret) I, el-Me'hedu'l-İlmî el-Fransî li'l-Âsârî's-Şarkîyye bi'l-Kâhire, Beyrût, 2009, 33-34; Cemalettin Erdemci, *Kelam kozmolojisine Giriş*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2007, 14.

² Yumnî Tarîf Hûlî, *et-Tabîyyât fî İlmi'l-Kelâm: mine'l-Mâzi ile'l-Mustakbel*, Dâru's-Sıkâfe li'n-Neşr ve't-Tevzi', Kahire, 1995, 71. Dakîku'l-Kelâm'ın klasik kelâmdaki yeri ve rolü ile ilgili bk. Mehmet

delil evrenin yaratılmışlığı öncülüne dayanarak Allah'ın varlığını ispat etmek için başvurulan delillerden birisidir.³ Bu konuyla ilgili şu ifadeler kullanılmıştır: “Kozmolojik delile göre, bu evrenin bir açıklamaya ihtiyacı vardır ve evren, kendi açıklamasını kendi içinde barındırmaz; evrenin açıklaması ancak zorunlu bir varlık ile yapılabilir ki, bu varlığa Allah denmektedir. Aslında kozmolojik delil, tek bir şekilde formüle edilen bir delil değildir; daha ziyade kozmolojik deliller ailesi olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Bu delilin, İslam’daki kelâm ilmi tarafından yaygın olarak savunulmuş şekline “hudûs delili” denir.”⁴

Yine kozmolojik delil, âlemdeki sebep veya nedeni ve bir bütün olarak âlemi araştıran aposteriori bir delildir. Bu delil Platon, Gazâlî, Mûsâ İbn Meymûn, Leibniz gibi ilkçağdan modern döneme kadar birçok kişi tarafından kabul gören bir delildir.⁵ Teistik din mensupları kozmolojik delillerle âlemin bir başlangıcı ve sonunun olduğunu ispatlamaya çalışmışlardır.⁶ Kelâmcıların büyük bir çoğunluğu âlemin bir başlangıcının ve sonunun olduğunu, dolayısıyla yaratıldığını ispatlamak için bu delili kullanmışlardır. Kısaca ifade edilecek olursa hudûs delili "tenâhî-i âlem" yani âlemin sonsuz olamayacağı prensibine dayanmaktadır.⁷

Evrenin geriye gidişte belli bir noktadan itibaren bir sonu vardır. Bu geriye gidişin son noktası ise evrenin varlık sahasına çıktığı başlangıç anıdır.⁸ Evrenin bu başlangıç anından öteye gidiş imkânsızdır. Kozmolojik kelâm delili, evrenin sonsuz zamansal geriye gidişinin imkânsızlığına dayanmaktadır.⁹ Takip edilen cümleler kozmolojinin konusunu açıkça ifade etmektedir: “Semalar her zaman insanî araştırmanın ve tefekkürün merkezî noktası olmuştur. Nitekim türümüz, insanoğlu, daha çocukluk dönemindeyken, geceleyin huşu, merak ve kafalarında uyanan sorularla gökyüzüne bakmıştır. Kâinat bir bütün olarak neye benzer? Ne zaman başlamıştır?

Bulğen, “Klasik Dönem Kelâmında Dakiku’l-Kelâmın Yeri ve Rolü”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2015, sayı: 33, s. 39-72.

³ Bekir Topaloğlu, "Hudûs", *DİA*, XVIII, İstanbul, 1998, 304-305.

⁴ Caner Taslaman, *Evrenden Allah’a. Modern Bilimin ve Felsefenin Verileriyle Tasarım Delilinin Savunulması*, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2012, 25.

⁵ Craig, *The Cosmological Argument From Plato To Leibniz*, X-XI.

⁶ Caner Taslaman, *Modern Bilim Felsefe ve Tanrı*, İstanbul Yayınevi, 3. baskı, İstanbul, 2011, 46.

⁷ Bekir, Topaloğlu, *İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı. İsbât-i Vâcib*, DİB. Yayınları, 9. baskı, Ankara, 2001, 53.

⁸ William Lane Craig ve bşk., *Theism, Atheism and Big Bang Cosmology*, Clarendon Press, New York, 1993, 35.

⁹ Craig ve bşk., *Theism, Atheism and Big Bang Cosmology*, 3.

Nasıl oluşmuştur? Sonunda ne olacaktır? Yıldızlar ve gezegenler neden yapılmıştır ve onları gökyüzünde tutan şey nedir? Yeryüzü ve onun sakinleri genel evrensel şema ile ne tür bir ilişkiye sahiptir? Bunların tümünün ardında bir zekâ var mıdır; başka yerlerde yaşayan zeki varlıklar mevcut mudur? Bu sorular hep beşeri mitoloji ve dinin merkezinde yer almıştır. Eski Yunan felsefesinde ve erken dönem bilimde bunlar evrenbilimi olan kozmolojinin konularıydı.¹⁰ Evrenin anlaşılması için bilimin merkezi bir konumda olduğu, ama tek başına yeterli olmadığı, din, felsefe ve sanat gibi alanlarının da katkılarının söz konusu olduğu ifade edilmektedir. Bundan dolayı kozmoloji faaliyetinin ortak bir girişim olduğu ifade edilmektedir.¹¹ Nasr'a göre el-Bîrûnî, Müslümanların her ilimden haberdar olmaları gerektiğini ifade etmekte ve bilgi sahibi olmadıkları halde bu konular hakkında çabalamayıp işi Allah'ın hikmetine havale edenleri eleştirmektedir.¹²

Kelâmcıların kullanmış oldukları hudûs delili ilk kez Mu'tezilî âlimler tarafından ele alınmış ve bu delili sistematik hale getiren kişi ise Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf olmuştur. Baba Ebû Ali el-Cubbâi ve oğul Ebû Hâşim el-Cubbâi de aynı şekilde bu delili kullanmışlardır. Sünnî kelâmcılar özellikle Eş'arîler de hudûs delilini kabullenmekle ister istemez atomculuk öğretisini kendi sistemlerine taşımışlardır. Eş'arî kelâmı içerisinde atomculuğu sistematik bir yapıya büründüren kişi ise Bâkılânî olmuştur.¹³

Bu konuyla bağlantılı olarak şunu da ifade edelim ki maddenin atom denen çok küçük, bölünmez, değişmez, ezeli, kendi aralarında benzerlik gösterip, sadece şekil, ağırlık ve durum yönünden değişiklik gösteren parçacıklardan meydana geldiğini ileri süren filozof ve fizikçilerin doktrinine, genel olarak atomculuk adı verilmektedir.¹⁴ Ancak birden fazla atomculuk öğretisinin olduğuna da dikkat etmek gerekir. Zira az önce geçen atomculuk tanımlamasında atomun ezeli olduğunu iddia edenler olduğu gibi

¹⁰ Ian MARSHAL ve bşk., *Kim Korkar Schrödingerin Kedisinden. A'dan Z'ye Yeni Bilimin Klavuzu*, (Çev.: Orhan Düz) Gelenek Yayınları, İstanbul, 2002, 66-67.

¹¹ Mehmet Bulğen, "Kelâm İlminin Kozmolojik Boyutları ve Günümüz Kozmolojisi", *MÜİFD*, XXXIX-2, İstanbul, 2010, 56.

¹² Seyyid Hüseyin Nasr, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, (Çev.: Nazife Şişman) İnsan Yayınları, İstanbul, 1985, 202.

¹³ İsmail Hakkı İzmirli, "Ebubekir Bakılânî", *Dâru'l-Fünûn İlâhiyât Fakültesi Mecmuası*, II- 5, 6, İstanbul, 1927 146, 150; Koloğlu *Cubbâilerin Kelâm sistemi*, İsam Yayınları, İstanbul, 2011, 222; Çağfer Karadaş, *Bakılânî'ye Göre Allah ve Âlem Tasavvuru*, Arasta Yayınları, Bursa, 2003, 47.

¹⁴ Mehmet Bayraktar, "al-Kindî ve İbn Sina'da Atomculuğun Tenkidi", *İbn Sina Doğumunun Bininci Yılı Armağanı Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984, 471.

onun yaratılmış olduğunu savunanlar da vardır. Örneğin, matematiği esas alan Pisagorcu Atomculuk, Demokritos'tan Spencer'a kadar uzanan Psikolojik Atomculuk, Leucippus ile başlayıp Demokritos tarafından geliştirilen Felsefi Atomculuk ile Hint Atomculuğu; İslâm kelâmında görülen Yaratılış ve Teolojik atomculuk, madde ve monadları esas alan Leibniz'in Metafizik Atomculuğu bunlardan bir kaçıdır.¹⁵

Bilimde En Büyük Beş Fikir adlı kitabın yazarları bu beş fikirden ilk sırayı Fiziğin Atom Modeline ayırarak, felsefe ve bilim tarihinde atomculuk etrafında yapılan tartışmalara değinmektedirler. Demokritos'un maddenin bölünemez en küçük parçası olarak atomu kabul etmesine karşılık Aristoteles'in bunu imkânsız bulduğunu aktarmaktadırlar. On sekizinci yüzyıla kadar Aristoteles'in atomculuk karşıtı görüşünün hâkim olduğunu ve bu hâkimiyetin İngiliz kimyager John Dalton'un 1803'te Demokritos'un görüşünü destekleyen kanıtı öne sürmesine kadar devam ettiğini ifade etmektedirler.¹⁶

Jones, atomculuk hakkında şu bilgileri vermektedir: “Atomculuk, kendisinden sonraki birçok görüş kadar kendisinden önceki herhangi bir görüşten son derece üstün çok büyük bir kazanımdı. Atomculuk, inanca ya da otoriteye değil, mantığa ve kanıtlamaya başvurdu. Ayrıntılar bir yana, Atomcuların mutlak ölçüde düzenli bir biçimde olup biten geniş bir hareketler sistemi olarak doğa kavrayışı, on yedinci yüzyıldan bu yana modern kültürde hâkim olan kavrayışla özdeşir.”¹⁷ Atomculuk ve din ilişkisine de değinen Jones bu konu hakkında şunu ifade ediyor: “Din karmaşık bir sorundur, fakat başka her ne içerirse içersin, evrenin bir anlamı olduğu ve bu anlamın da insanla bir ilgisi olduğu inancını içerir. Fakat bir bütün olarak evrenin anlamlı olduğuna inananlar, genellikle bunun aynı zamanda evren hakkındaki bütün olguların en önemlisi olduğuna da inanırlar. Bu yüzden, bu tür insanların hepsi kaçınılmaz olarak Atomculuğu yetersiz bulmuşlardır. Bu durum, dindar bakışın yükseldiği orta çağlar boyunca Atomculuğun fiilen gözden kayboluşunun sebebini açıklar. Aynı zamanda, Atomculuğun büyük rakiplerinin, Plâtonculuğun ve Aristotelesçiliğin yüzyıllar boyunca çok büyük sayıda insana çok daha çekici gelmesinin sebebini de açıklar.”¹⁸

¹⁵ Bayraktar, “al-Kindî ve İbn Sina'da Atomculuğun Tenkidi”, 471. ayrıca bk. Mehmet Bulgen, *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*, Ankara: TDV Yayınları, 2015, s. 39 vd.

¹⁶ Charles M., WYNN, Arthur W. Wiggins, *Bilimde En Büyük Beş Fikir*, (Çev.: Gün Küleoğlu) Palme Yayıncılık, Ankara, 2010, 13-16.

¹⁷ W.T., JONES, *Klasik Düşünce: Batı Felsefesi Tarihi*, (Çev.: Hakkı Hünler) I-II, Paradigma Yayınları, 1. baskı, İstanbul, 2006, 135-136.

¹⁸ Jones, *a.g.e.*, I, 160.

James, ikinci iddiasında haklı olsa bile ilk iddiasında yanılmıştır. Zira Kelâm Atomculuğuna değinseydi ya da bu atomculuktan haberdar olsaydı muhtemelen bu yargıya varmazdı. Kelâm tarihine özellikle de Mu'tezile kelâmına bakıldığında Nazzâm, Câhız ve Sümâme'den başka neredeyse diğer tüm Mu'tezilî kelâmcıların atomculuk görüşünü benimsedikleri görülecektir. Kelâm atomculuğu hakkında Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf, Muammer ve Hişâm el-Fuvâtî gibi ilk dönem taraftarlarınca her ne kadar benzer ilkeler öne sürülmüş olsa da bu kelâmcılar ayrıntıda birbirlerinden farklı görüşlere sahip olmuşlardır.¹⁹

İslâm'da kozmolojik bilimler, İslâm'ın kozmos fikri etrafında doğmuş ve vahyin prensipleri doğrultusunda düzenlenmiştir. Seyyid Hüseyin Nasr'a göre İslâm tarihinin ilk üç yüzyılında bilimler çeşitli kaynaklardan Müslümanlara ulaşmış, daha sonraki yüzyıllarda ise bu materyaller tevhid ilkesi doğrultusunda İslâm'ın ruhuna uygun bir şekle büründürülmüştür. Dördüncü ve beşinci yüzyıllarda ise matematik ve tabiat ilimlerine olan ilgi doruk noktaya ulaşmış ve İslâm tarihi boyunca etkisini gösterecek şekilde formüle edilmiştir.²⁰ İslâm düşünce tarihinde ister atomculuk görüşünü benimseyenler isterse bu görüşe karşıt olanlar olsun bunların büyük bir çoğunluğu bu asırlarda yaşamıştır. Ne var ki Nasr'ın *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş* adlı eserinde Eş'arî ve Mu'tezilî atomculuk öğretilerine değinmemesi onun bu çalışmasını eksik bırakmıştır. Nasr, kendisince Eş'arilik hakkında bir yargıya varmakta olup Eş'ariliğe niçin değinmediğini şu şekilde ifade etmektedir: "İslâm kozmoloji bilimlerini ve onların tabanını oluşturan Tabiat mefhumunu ele alırken, öğretilerinde ilâhî ışığın, sonlu yaratıkları tamamen kapsamadığı ilahiyat ekollerini göz önünde bulundurmaya değinmeyiz. Yani Eş'ariler gibi ilahiyat ekollerini bir yana bırakacağız."²¹ Ne var ki Nasr, kelâm atomculuğuna değinmiş olsaydı çok büyük bir mirası çağdaş dünyaya sunabilirdi.

Gassendi (1592-1655) gibi dindar filozoflar, Tanrı-evren ilişkisi hakkında Aristoteles'in organik fiziğini bir tarafa bırakarak Grek atomculuğunu yeniden canlandırma ve Epikürcü atomizmi Hıristiyanlığın temel kabulleri doğrultusunda

¹⁹ Shlomo Pines, *Studies in Islamic Atomism*, (İngilizceye Çev.: Michael Schwarz) The Magnes Press, The Hebrew University, Jerusalem, 1997, 5. Alnoor Dhanani, "İslam Düşüncesinde Atomculuk", (Çev.: Mehmet Bulgen), *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2011, cilt: IX, sayı: 1, s. 393-400.

²⁰ Nasr, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, 303.

²¹ Nasr, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, 25.

rehablitede teşebbüsünde bulunmuşlardır.²² Ayrıca göreceliliğe vurgu yapan Heisenberg gibi çağdaş fizikçilere göre ise çağdaş fizik Demokritos'un temsil ettiği atomculuğun aksine Herakleitos'un metafiziğine daha yakındır.²³

Şunu da vurgulayalım ki modern bilim âlemin hudûsunu destekleyen veriler sunmaktadır. Zira birçok din, âlemin nasıl meydana geldiği hakkında söz söylediği gibi aynı şekilde modern bilim de evrenin varlığıyla ilgili açıklamalarda bulunmuştur. Hatta modern kozmoloji, âlemin yaratılışı hakkında, teologları memnun edecek bir veriler sunmaktadır.²⁴ Örneğin, çağdaş kozmolojinin temeli sayılan Büyük Patlama Teoremi, evrenin neredeyse kavranılmaz derecede sıcak ve yoğun bir nokta olarak 10 ile 20 milyar önce başladığını ve ondan sonra genişleyip soğuduğunu ileri sürmektedir.²⁵ Aynı şekilde evrenin ezeli olamayacağını, sonradan ortaya çıktığını destekleyen delillerden birisi olan *entropi ilkesi*'ne göre, evren geçmişte bir noktada başlamıştır.²⁶ Mesela Antony Flew, ateizmden teistik düşünceye geçtikten sonra evren hakkında konuşmanın gerekliliğinden bahsederken Richard Swinburne'un kozmolojik argümanının umut verici ve büyük bir olasılıkla da doğru bir açıklama sunduğunu ifade etmektedir. Swinburne'a göre evren nedenlidir, Tanrı ise nedensizdir. Dolayısıyla evrenin varlığından Tanrı'nın varlığına uzanan argüman, iyi bir tümevarımsal argümandır.²⁷ Swinburne'un kozmolojik delil ile ilgili görüşleriyle kelâmcıların hudûs delili birbirine benzer niteliktedir. Zira kelâmcıların dakîku'l-keîâm'dan celîlu'l-keîâma geçiş uğraşları, günümüzün ifadesiyle âlemden Allah'a gidişten başka bir şey değildir. Klasik kelâm kitaplarında da bu görüşü destekleyecek ifadeler bulunmaktadır. Örneğin İbnü'l-Vezîr bu konu hakkında şöyle demektedir: "Cevherleri, arazları, ulvî ve suffî tüm varlıklarıyla hikmet ve uygun bir donanımla donatılmış, madde ve sûretiyle

²² Arslan, *Çağdaş Doğa Düşüncesi*, Küre Yayınları, 1. baskı, İstanbul, 2012, 335. Doğa bilimin çeşitli alanlarında gözlem ve görüşleri olan Gassendi (1592-1655), özellikle de maddenin atomlu yapısıyla ilgilenmiştir. Epikür'den etkilenen Gassendi, Demokritos'tan başlayarak farklı dönem ve uygarlıklardaki atomculuk görüşleri yeniden gündeme getirmiştir. Bkz. Gürel, *a.g.e.*, 271-273.

²³ Arslan, *a.g.e.*, 345; Mehmet Bulğen, *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2015, 334 vd.

²⁴ Paul Davies, *God And The New Physics*, Penguin Books, London, 1990, 9, 24.

²⁵ Ian, Marshal ve bşk., *Kim Korkar Schrödingerin Kedisinden. A'dan Z'ye Yeni Bilimin Klavuzu*, (Çev.: Orhan Düz) Gelenek Yayınları, İstanbul, 2002, 126-127.

²⁶ Ferit Uslu, *Tanrı ve Fizik: Büyük Patlama ve Önemi*, Nobel Yayın ve Dağıtım, 2. baskı, Ankara, 2010, 26; Craig ve bşk., *Theism, Atheism and Big Bang Cosmology*, 36.

²⁷ Antony Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış*, (Çev.: Hasan Kaya, Zeynep Ertan) Profil Yayıncılık, 3. baskı, İstanbul, 2009, 134-135.

muhtes olan bu âlem, Allah'ın birliğine ve yaratıcılığına delâlet etmektedir.”²⁸ Bundan hareketle diyebiliriz ki kelâmcılar atomculuk öğretisinden hareketle, âlemin yaratılmış olduğunu hudûs deliliyle temellendirmeye çalışmaktadırlar. Şunu da ifade edebiliriz ki modern bilimin özellikle de kuantum fiziğinin bazı verileri kelâmcıları destekler mahiyettedir.²⁹

1. Cevher ve Arazdan Müteşekkil Olan Cismin Yaratılışı

Kelâmcılara göre âlemde varolan her şey cevher, araz ve cisimden oluşmaktadır. Âlemdaki şeyler muhtes olan ictima' ve iftiraktan da ayrı olamaz. Yaratılmış olan şeylerden ayrı olamayan şey de hâdistir. Ayrıca âlemin değişkenliği ve bir halden başka bir hale geçişi de onun yaratılmış olduğuna delildir.³⁰ Müslüman düşünürler âlemin hudûsunu ispatlamada özellikle cevher ve araz kavramlarını kullanmışlardır. Âlemi oluşturan parçalar yani cevherler yaratılmış olduğuna göre cevher ve arazlardan oluşan âlemin yaratılmış olması gerekir. Bütün, kendisini oluşturan parçaları önceleyemediğinden âlem de kendisini oluşturan cevher ve arazları önceleyemez.³¹

Mu'tezile'nin Basra ekolünden olan İbn Metteveyh, İbnu'r-Râvendî'nin en uygun bilginin vehimde takdir edilen bilgi olduğu ve bundan hareketle cismin de kadîm olabileceğini tasavvur etmenin mümkün olabileceği görüşünde olduğunu şu şekilde aktarmaktadır: "En uygun bilgi, vehimde takdir edilendir. Cismin kıdeminin vehimde takdir edildiği sabit olmuştur. Çünkü cismin önceden varolduğuna işaret eden bir duruma ve cismin bir başlangıcının olmadığına inanabiliriz. İşte bu durumda cismin kadîm oluşu zorunlu olur."³² İbn Metteveyh, İbnu'r-Râvendî'nin âlemin kıdemine dair ileri sürdüğü varsayımının çok zayıf ve geçersiz olduğunu söylemektedir. O, bu görüşünü desteklemek için Ebû Ali el-Cubbâî'den de alıntılarda bulunmaktadır. İbn Metteveyh, Ebû Ali'nin İbnu'r-Râvendî'ye cevaben şöyle dediğini aktarmaktadır: "En uygun bilgi görüşünde yanıldım. Zira bilgi başka bir bilgiye göre en uygun bilgi

²⁸ İbnü'l-Vezîr, *Tercîhu Esâlibi'l-Kur'an alâ Esâlibi'l-Yunan*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1.baskı, Beyrût, 1404/1984, 70.

²⁹ Bu konuda bk. Mehmet Bulğen, "Atomdan Kuantuma: Fizikteki Gelişmelerin Kelama Etkisi", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2013, cilt: XI, sayı: 1, s. 243-251; ayrıca bk. Mehmet Bulğen, *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*, s. 535 vd.; et-Tâî, Muhammed Bâsil Kelâm Kozmolojisinin (Dakîku'l-Kelâm) Bilimsel Değeri, (Çev.: Mehmet Bulğen) *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010/2, sayı: 39, s. 149-162.

³⁰ İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, I, 37; a.y., *et-Tezkire*, II, 541.

³¹ H. Austryn Wolfson, *Kelâm Felsefeleri: Müslüman Hıristiyan Yahudi Kelâmı*, (Çev.: Kasım Turhan) Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001, 302-304.

³² İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, I, 42.

olamaz."³³ Ebu Ali'ye göre birbirinden daha değerli bilginin olması mümkündür. Ama bilginin doğruluğunda bir mutabakat sağlanmasına rağmen vehm özel bir zandan başka bir şey değildir. Ebû Ali'ye göre İbnu'r-Râvendî'nin sözlerinden şu sonuç da çıkabilir: "Bilginin en uygun olanı zanna dayalı olanıdır." Böyle bir şey de çelişkiden başka bir şey değildir.³⁴ İbnu'r-Râvendî'nin bu varsayımı, Nazzâm ve bir kısım filozofun, cevherlerin vehmen sonsuza değin bölünebileceğine dair ileri sürdükleri varsayımlara benzemektedir. Nasıl ki cevherlerin vehmen sonsuza değin parçalanabileceğine yönelik iddialar gerçekçi ve ma'kûl görülmemişse aynı şekilde İbnu'r-Râvendî'nin bu varsayımı da gerçekçi ve ma'kûl görülmemiştir.

İbn Metteveyh'e göre hudûsun zaman içerisinde gerçekleşmesinden dolayı, o zamanı da önceleyen başka bir zamanın olması gerektiği şeklinde bir iddia ileri sürülmüştür. İbn Metteveyh, bu iddianın geçersiz olduğunu ifade etmiştir. Zira ona göre hâdis varlığın yaratılışı vaktin dışındadır ve vakit de vakit olmaksızın yaratılmıştır. Çünkü vakitlerin oluşumu âlemin varlığına ve feleklerin hareketlerinin hudûsuna bağlıdır.³⁵

İbn Metteveyh ayrıca mülhidlerin, "tavuk mu yumurtadan çıkmıştır yoksa yumurta mı tavuktan çıkmıştır?" şeklindeki bir sorudan hareketle âlemin kîdemini savunduklarını aktarmaktadır. İbn Metteveyhe göre böyle bir soru, sayıklama ve anlamsız bir şey olup, varlık hakkında buna benzer bir yaklaşımda bulunmak mümkün değildir. Yine ona göre zencilerden başkasını görmemiş birisinin, tüm insanların zenci olduğuna hükmetme yetkisi olmadığı gibi tavuk ve yumurta örneğinden hareketle varlık hakkında bir yargıya varma yetkisi yoktur. İbn Metteveyh, bu tartışmayı şu sonuca vardırıyor: "Bu konu hakkında şöyle diyoruz: Yumurta ve tavuk ya kadîmdir ya da hâdistir. Veya yumurta kadîm, tavuk ise hâdistir. Veyahut tavuk kadîm, yumurta hâdistir. Eğer ikisi de hâdis olursa bu durumda bir problem kalmamıştır, çünkü biz de bu görüşteyiz. Eğer ikisi de kadîm ise bu ikisinden birisinin diğerinden çıktığını söylemek doğru olmaz. Eğer bunlardan birisi kadîm diğeri de hâdis kabul edilirse o zaman o ikisinden birisi diğeri olmaksızın varolamaz görüşü geçersiz olmuş olur. Sonuç itibarıyla diyebiliriz ki, kadîm varlığın dışında başka bir varlık olamaz." İbn Metteveyh, bununla tüm bu şüpheleri geçersiz kılmaya ve cisimlerin hudûsunu ispatlamaya

³³ İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, I, 42.

³⁴ İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, I, 42.

³⁵ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, I, 65-66.

çalışmaktadır. İbn Metteveyh, cismin hudûsunun Allah Teâlâ tarafından yoktan yaratma şeklinde gerçekleştiğini ifade etmektedir.³⁶

Cisimlerin hudûsu meselesi Eş'arî kelâmcılar tarafından da tartışılmıştır. Bakillânî, cisimlerin hâdis olduğunu şu şekilde ifade etmektedir: "Biz cisimlerin renkten ayrı olamadıklarını zarûrî bilgiyle biliyoruz. Renklerin manaları ise onların bir araya gelmeleri ya da birbirlerinden ayrılmaları iledir. Renkler ise sonradan var olanlardan ayrı olamaz. Renklerden önce var olmayan şey ise muhdestir. Bundan dolayıdır ki renkler cisimden önce var olmadığı için o esnada ya onunladır ya da ondan sonradır."³⁷ Cüveynî de aynı şekilde âlemin cisim ve cirminin hâdis olan arazlardan ayrı olamayacağını ve önceleyemeyeceğini, hâdis arazlardan ayrı olamayan şeyin de hâdis olduğunu ifade etmektedir.³⁸ İbn Metteveyh de aynı şekilde cismin hudûsunu arazların hudûsuna dayandırmaktadır. O, cismin kadîm olamayacağını, bilakis hâdis olduğunu renk arazi örneğinde vurgulamaktadır. Ona göre cisim renksiz olamaz, renk arazi da diğer tüm arazlar gibi hâdis olduğu için cisim de hâdis olur.³⁹

Cisimlerin kevn olan hâdis varlıklardan ayrı olması mümkün değildir. Kevnlerde âdemin/yokluğun olabilirliği kevnlerin hâdis oluşuna delildir. Ayrıca şunu da belirtelim ki cisimler kevnleri önceleyemezler. Bundan dolayı muhdes varlıkları öncelemeyen şey de muhdestir. Kadîm Azze ve Celle her halukarda vacîbu'l-vücûd olduğu için O'nda yokluğun olması imkânsızdır.⁴⁰

Kelâmcılara göre cisimlerin muhdes oldukları ispatlandığında, bu muhdes cisimlerin bir muhdisinin olması gerekir. Onlara göre bu muhdis ise Kadîm Azze ve Celle'den başkası değildir.⁴¹

2. Âlemin Muhdis'in Eseri Oluşu

³⁶ İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, I, 42-43. Tavuk ve yumurta örneğinden hareketle âlemin kademini savunan Mulhidler'e karşı Kadî Abdülcebbâr da İbn Metteveyh'in ifadelerine benzer cümlelerle eleştirilerde bulunmuştur. Hatta şunu rahatlıkla ifade edebiliriz ki İbn Metteveyh, Kadî Abdülcebbâr'ın bu konu hakkındaki kullandığı örnekleri çok yakın ifadelerle ve aynı sıraya göre vermiştir. Zira hem İbn Metteveyh hem de Kadî Abdülcebbâr tavuk-yumurta ilişkisi, zencî birisinin tüm insanları zenci olarak kabul etmesi ve bir kısım felsefecilerin yeryüzünde insan ve hayvanların yaşamadıkları ve her zaman ya karanlık ya da aydınlık bir bölgenin varlığından bahsediyorlar. Cüveynî de aynı şekilde âlemin kademini savunanların bu örneği kullandıkları gibi, herbir çocuğu önceleyen bir babanın ve herbir ekini önceleyen bir tohumun olduğunu öne sürerek âlemin kadîm olduğunu iddia ettiklerini, ancak onların bu iddialarının batıl olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Kadî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 117-118; Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, 31.

³⁷ Bakillânî *el-İnsâf*, 17-18.

³⁸ Cüveynî, *Kitâbu'l-İrşâd*, 33.

³⁹ İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, I, 37.

⁴⁰ ez-Zemahşerî, *a.g.e.*, 52.

⁴¹ Kadî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 118; İbn Hazm, *a.g.e.*, I, 47, 139, 141.

Kelâmcıları uğraştıran öncelikli meselelerin başında ma'rifetullah konusu gelmektedir. İster fiilî ister sözlü olsun, şeriatın geri kalan konuları ancak ma'rifetullahtan sonra iyi bir şekilde anlaşılabilir. Kelâmcılara göre ma'rifetullah cismin varlığına bağlı olarak delillendirilebilir. Kadî Abdülcebbar ve İbn Metteveyh de cismin varlığından hareketle ma'rifetullah konusunu temellendirmeye çalışmışlardır. İbn Metteveyh'e göre ma'rifetullaha ulaştıran ilk şey ise nazardır. Bundan dolayı da ilk önce arazların varlığını ispatlamaya çalıştıklarını ifade etmektedir. Ona göre Allah hakkındaki ilk bilgi de cisimlerin bir muhdisinin olması gerektiğiyle ilgilidir. Bu yöntemi, yani hudûs delilini ilk kullanan kişi ise Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf olmuştur. Diğer önde gelen Mu'tezilî kelâmcılar ise onu takip etmişlerdir. Örneğin İbn Metteveyh'te olduğu gibi Kadî Abdülcebbar da cisimlerin hâdis varlıklardan ayrı olamayacağını, onları önceleyemeyeceğini ve hâdis varlıklardan ayrılmayan ve onu önceleyemeyenin onlar gibi yaratılmış olması gerektiğini ifade etmektedir.⁴² Ayrıca Kadî Abdülcebbar, muhdes varlığın bir illetten dolayı yaratılmadığını ve muhdeslerin varolabilmeleri için onlara güç yetirebilecek bir muhdisin varolması gerektiğini de ifade etmektedir.⁴³ İbn Metteveyh de hocası Kadî Abdülcebbar gibi bir muhdisin varolması gerekliliğini delillendirmek için bizim kendi fiillerimizi meydana getirişimizi örnek olarak vermektedir. Zira onlara göre nasıl ki fiillerimiz onu gerçekleştiren bizim varlığımıza gereksinim duyuyorsa aynı şekilde muhdes olan cisim ve arazlar da onları meydana getiren bir muhdise gereksinim duymaktadır. İbn Metteveyh'e göre Allah Teâlâ'nın âlemin muhdisi olduğunu tam olarak söyleyebilmek için o cismin gerçek manada bizim tarafımızdan oluşturulamayacağını açıklanması gerekir. Çünkü bizden güç sahibi herhangi birisi ne cisimleri ne de renkleri oluşturabilir. Bu durumda cisim ve renklerin muhdisinin Allah Teâlâ olması gerekir. Sümâme b. Eşres, Câhız ve Muammer gibi tabiatçı düşünürlerin ise bu konuda farklı düşündükleri ve onlara göre cisimler kendi doğaları gereği Allah Teâlâ tarafından yaratılmıştır.⁴⁴

Kadî Abdülcebbar ve İbn Metteveyh, Mu'tezile öğretilerinden olan ma'rifetullah'ın müşâhede yoluyla ve zorunlu bilgiyle elde edilemeyeceğini, bilakis istidlâl yoluyla elde edilebileceği görüşündedir.⁴⁵ Kısaca ifade edilecek olursa Ebu'l-

⁴² Kadî Abdülcebbar, *Usûlu'l-Hamse*, 72; İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, I, 21, 31, 90-91.

⁴³ Kadî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, VIII, 97-98; a.y., *el-Muğnî*, XI, 123; a.y., *el-Muğnî*, IX, 87; İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, I, 33-34.

⁴⁴ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, I, 69, 404.

⁴⁵ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, I, 31, 90-91.

Hüzeyl el-Allâf, Şahhâm, Cubbâiler, Hayyât, Ka'bi, Ebû Abdillâh el-Basrî, Kadî Abdülcebbâr, Nisâbü'rî, İbn Metteveyh ve bu kelâmcılara tabi olanlar, farklı görüşlerine rağmen, âlemin bir muhdisi olduğu hususunda hemfikir olmuşlardır.⁴⁶ Neredeyse tüm kelâmcıların gayesi istidlâl yoluyla âlemin hâdis oluşunu ispatlamaya çalışmaktır. Kelâmcılar, bu görüşlerini desteklemek için şu delilleri kullanmışlardır:

- Zeyd nasıl ki kendiliğinden varolamıyorsa ve başka bir varlığa gereksinim duyuyorsa âlem de bir sâni'e gereksinim duymaktadır.

- Her çocuğun bir babası vardır ve o babanın da bir babası vardır. Bu durum da sonsuza değin süremez, mahza yoklukta son bulur.

- Cevherleri birleştiren ve ayıran bir varlığa gereksinim duyulmaktadır. Bu durum da âlemin muhdes oluşuna delildir.

- Âlem tümüyle cevher ve arazlardan müteşekkildir. Cevher ise arazlardan ayrı olamaz. Tüm arazlar muhdestir. Böylece hâdis olanla bağlantılı olan ve ondan ayrılamayan her şey muhdestir.

- Tehassus Delili: Âlem yapı ve miktar itibariyle zorunlu olarak değil de cevazen vardır. Şu an mevcut olan arazlar daha farklı bir şekilde ve başka bir zamanda da varolabilirlerdi. Bu durum, iki mümkün yolu irade edebilen muhtâr bir muhassısın varlığına delil olurdu.

- Varlığın yokluğa tercihi: Bir kısım son dönem kelâmcıya göre âlem mümkün varlıktır. Âlem eğer zorunlu varlık olsaydı o zaman İlâh olurdu bu durum ise âlemin varlığını yokluğuna tercih eden bir müreccihin varlığına delildir. Bu görüşte olanlar, *muhassıs* kavramını *müreccih* kavramına dönüştürmüşlerdir.⁴⁷

Âlemin cevher, araz ve cisimlerden oluştuğunu ifade eden kelâmcılara göre âlemi var eden bir muhdisin olması gerekir. Bu kelâmcılar bir fiilin oluşması için o fiilin bir fâilinin olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Onlara göre yazı yazan ya da bir eseri meydana getiren kişi ile o yazı ve eser arasındaki ilişki bu durumu açıklamaktadır. Bu görüşlerini desteklemek için şu muhakemeyi yapmaktadırlar: "Herhangi bir fâil olmadan bir fiil, bir yazıcı olmadan bir yazı, bir musavvir olmadan bir resim ya da sonradan var olan bir yapı olsaydı o zaman yazısı olmayan bir yazıcının olması, eseri olmayan bir ustanın olması caiz olurdu. Böyle bir şey ise anlamsız ve geçersizdir."⁴⁸

⁴⁶ İbn Metteveyh, el-Mecmû', I, 31; İbnü'l-Vezîr, Tercîhu Esâlibi'l-Kur'an Alâ Esâlibi'l-Yunan, 87-88.

⁴⁷ İbn Meymûn, *Delâletu'l-Hairîn*, (Thk.: Hüseyin Atay) AÜİFY, Ankara, 1974, 219-222.

⁴⁸ Bakillânî, *el-İnsâf*, 18.

Kelâmcılar bu çıkarsamaların neticesinde âlemin muhdes olduğu ve Bârî Teâlâ'nın âlemin yaratıcısı olduğunu ifade etmekte istemişlerdir.

Mu'tezilî kelâmcılar, âlemin kadîm, kadir, âlim, diri bir yaratıcısının olduğu, bu yaratıcının da bir ma'na olmadığı; aynı şekilde cevher, araz ve cisim de olmadığı hususunda hemfikir olmuşlardır. Onlara göre âlemin muhdisi diğer tüm şeylerden farklıdır. Ne cisimdir ne arazdır ne de herhangi bir yönde bunlara benzer. Bir yönü işgal etmez, bir cisme girmez, bir mekânda olmaz, herhangi bir duyuyla algılanmaz, kadîmdir ve yokluk O'nu öncelemez. Bir iyilik ve nimet eseri olan âlemin yaratılışı O'nun hikmetlerindedir.⁴⁹

Kelâmcılar âlemin hudûsunu ve bir muhdise gereksinim duyuşunu şu şekilde ifade etmektedirler: "Eğer âlem muhdes/yaratılmış ise kendisini yaratan bir var ediciye ihtiyaç duymaktadır. Eğer bu muhdesin yokluktan sonra bir fâile ihtiyacı zorunlu olursa, o zaman bir ma'naya gereksinim duyacaktır. Ve bu ma'na da yokluktan sonra meydana çıkmaktadır. Nitekim o, fâil değilken sonradan fâil olur ve aynı şekilde başka bir ma'naya gereksinim duymaktadır. Bu durum ise ma'naların sonsuza doğru gidişini gerektirecektir."⁵⁰ Ayrıca her hâdisin bir muhdisi olması gerektiğini ve muhdisin hâdis olan şeye tekaddüm etmesi ve ona güç yetirmesi gerektiğini ifade etmektedir. İbn Metteveyh gibi bazı kelâmcılar, bu konuda istitaat meselesin anımsatırlar. Ona göre istitaatın fiilden önce olması zorunludur.⁵¹ İbn Metteveyh'e göre fâilin varlığı hal veya hüküm değildir. Ona göre bizden birisi bir işi yapmaya kadirdir ve işi de yapıyordur. Öyle ki, kişinin bu işi yapmadan önce fâil olmasına da gerek yoktur. Ayrıca bu kişinin bir ma'naya da ihtiyacı yoktur.⁵² Kelâmcılara göre âlemin varlık alanına çıkmasında bir fâilin olması sonucu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu âlemi meydana getiren fâilin kudreti doğrultusunda bu âlem ortaya çıkıyorsa o zaman fâilin bu kudreti ezelde mevcuttur.⁵³

Yukarıdaki ifadelerde görüldüğü gibi, âlemin hudûsu ve bir muhdise muhtaç oluşu insanın gücü ve istitaati ile de bağlantılı bir şekilde ele alınmıştır. Burada dikkat çeken husus, âlemin yaratılmış olduğu ve bir yaratıcıya gereksinimini Mu'tezile'nin "istitaatin fiilden önce olduğu" şeklindeki genel yaklaşımıyla açıklanmaya çalışılmıştır.

⁴⁹ ez-Zemahşerî, *a.g.e.*, 54.

⁵⁰ İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, I, 39.

⁵¹ İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, I, 34, a.y., *el-Mecmû'*, I, 60.

⁵² İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, I, 39.

⁵³ İbn Metteveyh, *et-Tezkire*, I, 103.

Sonuç olarak diyebiliriz ki kelâmcıların gayesi istidlâl yoluyla âlemin hâdis olduğunu ve bir muhdise gereksinim duyduğunu ispatlamaya çalışmaktır. Âlem kadîm değildir, yaratılmıştır ve bir muhdisin eseridir.

Sonuç

Kozmolojik delil, âlemdeki sebep veya nedeni ve bir bütün olarak âlemi araştıran aposteriori bir delildir. Bu delil Platon, Gazâlî, Mûsâ İbn Meymûn, Leibniz gibi ilkçağdan modern döneme kadar birçok kişi tarafından kabul gören bir delildir. Âlemden Allah'a gidiş şeklinde ifade edebileceğimiz Kozmolojik Kelâm Delili *el-İstidlâl bi's-şâhid ale'l-gâib/Görünür âlemden hareketle gâib âlem hakkında delil getirmek* ilkesini esas almaktadır. Kelâm kozmolojisi ya da dakîku'l-kelâm, âlemin hudûsünü ispatlamak için kullanılan bir delildir. Yoksa bu delil sadece cisim, hareket, zaman ve mekân gibi fizik meselelerine dalıp bu meseleleri açıklamak ve yorumlamak için kullanılmamıştır. Bu delil evrenin yaratılmışlığı öncülüne dayanarak Allah'ın varlığını ispat etmek için başvuru delillerden birisidir. Kelâmcılara göre gâib âlem hakkında konuşabilmek için fiillerimizin bize olan gereksinimini de göz önünde bulundurmamız gerekir. Nasıl ki fiillerimizin illeti biz ise, âlemdeki işleyişin de bir illeti olmalıdır. Kelâmcılar bu yöntemden hareketle âlemin bir yaratıcısı ve idare edicisinin olduğu sonucuna varmışlardır. Kelâmcılara göre âlemde var olan her şey cevher, araz ve cisimden oluşmaktadır. Âlemdeki şeyler muhdes olan ictima' ve iftiraktan da ayrı olamaz. Yaratılmış olan şeylerden ayrı olamayan şey de hâdistir. Ayrıca âlemin değişkenliği ve bir halden başka bir hale geçişi de onun yaratılmış olduğuna delildir

Kelâmcıların kullanmış oldukları hudûs delili ilk kez Mu'tezilî âlimler tarafından ele alınmış ve bu delili sistematik hale getiren kişi ise Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf olmuştur. Ebû Ali el-Cubbâî, Ebû Hâşim el-Cubbâî, Kadî Abdulcebbar ve İbn Metteveyh de aynı şekilde bu delili kullanmışlardır. Sünnî kelâmcıların özellikle de Eş'arîlerin hudûs delilini kabullenmeleriyle atomculuk öğretisini kendi sistemlerine taşımış olduklarını ifade edebiliriz. Belki de atomculuğun, kendisinden sonraki birçok görüş kadar kendisinden önceki herhangi bir görüşten son derece üstün çok büyük bir kazanım olduğuna yönelik bir inançtan olsa gerek kelâmcılar da bu görüşü benimsemişlerdir, hatta zamanla neredeyse itikat haline getirmişlerdir. Kelâmda özellikle de Mu'tezile kelâmında Nazzâm, Câhız ve Sümâme'den başka neredeyse diğer tüm Mu'tezilî kelâmcıların atomculuk görüşünü benimsedikleri görülecektir. Kelâm atomculuğu hakkında Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf, Muammer ve Hişâm el-Fuvâtî gibi

ilk dönem taraftarlarınınca her ne kadar benzer ilkeler öne sürülmüş olsa da bu kelâmcılar ayrıntıda birbirlerinden farklı görüşlere sahip olmuşlardır. Aynı şekilde Eş'ari ve Mâturîdî birçok kelamcı da kelam atomculuğundan ya da başka bir ifadeyle kozmolojik kelam delilinden hareketle Allah'ın âlemi yarattığını ve idare ettiğini ispatlamaya çalışmışlardır.

Kaynakça

ARSLAN, İshak, *Çağdaş Doğa Düşüncesi*, Küre Yayınları, 1. baskı, İstanbul, 2012.

BAKILLÂNÎ, el-Kâdî Ebûbekir e-Tayyib el-Basrî (403/1012), *el-İnsâf fîmâ Yecibu İ'tikâduhu ve lâ Yecûzu el-Cehlu bihi*, (Thk.: Muhammed Zahid İbn Hasan el-Kevserî) el-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2. baskı, Kahire, 1421/2000.

BAYRAKTAR, Mehmet, "al-Kindî ve İbn Sina'da Atomculuğun Tenkidi", *İbn Sina Doğumunun Bininci Yılı Armağanı Sempozyumu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984.

BULĞEN, Mehmet, *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2015.

_____, "Klasik Dönem Kelâmında Dakiku'l-Kelâmın Yeri ve Rolü", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2015, sayı: 33, s. 39-72.

_____, "Atomdan Kuantuma: Fizikteki Gelişmelerin Kelama Etkisi", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2013, cilt: XI, sayı: 1, s. 243-251.

_____, "Kelâm İlminin Kozmolojik Boyutları ve Günümüz Kozmolojisi", *MÜİFD*, XXXIX-2, İstanbul, 2010, 56.

CRAIG, William Lane ve bşk., *Theism, Atheism and Big Bang Cosmology*, Claerendon Press, New York, 1993.

CÜVEYNÎ, İmâmu'l-Haremeyn (478/1086), *Kitâbu'l-İrşâd ilâ Kavâtii'l-Edille fî Üsûli'l-İ'tikât*, (Thk.: Ahmet Abdurrahman es-Sâyih, Tefik Ali Vehbe) Mektebetu's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kâhire, 1430/2009

DAVIES, Paul, *God And The New Physics*, Penguin Books, London, 1990.

DHANANI, Alnoor "İslam Düşüncesinde Atomculuk", (Çev.: Mehmet Bulğen) *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 2011, cilt: IX, sayı: 1, s. 393-400

ERDEMÇİ, Cemalettin, *Kelam kozmolojisine Giriş*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2007.

et-TAI, Muhammed Bâsil Kelâm Kozmolojisinin (Dakîku'l-Kelâm) Bilimsel Değeri, (Çev.: Mehmet Bulğen) *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010/2, sayı: 39, s. 149-162.

FLEW, Antony, *Yanılmışım Tanrı Varmış*, (Çev.: Hasan Kaya, Zeynep Ertan) Profil Yayıncılık, 3. baskı, İstanbul, 2009.

HÛLÎ, Yumnî Tarîf, *et-Tabîyyât fî İlmi'l-Kelâm: mine'l-Mâzi ile'l-Mustakbel*, Dâru's-Sıkâfe li'n-Neşr ve't-Tevzi', Kahire, 1995.

MARSHAL, Ian, ve bşk., *Kim Korkar Schrödingerin Kedisinden. A'dan Z'ye Yeni Bilimin Klavuzu*, (Çev.: Orhan Düz) Gelenek Yayınları, İstanbul, 2002.

İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed (456/1064), *el-Fasl fî Milel ve'l-Ehva ve'n-Nihel*, (Thk.: Muhammed İbrahim Nasr, Abdurrahman Umeyra) I, Dâru'l-Cîl, 2. baskı, Beyrût, 1416/1996.

İBN METTEVEYH, *et-Tezkire fî Ahkâmi'l-Cevâhir ve'l-A'râz*, (Thk.: Daniel Gimaret) I-II, el-Me'hedu'l-İlmî el-Fransî li'l-Âsâri's-Şarkîyye bi'l-Kâhire, Beyrût, 2009.

el-Mecmû' fî'l-Muhît bi't-Teklîf, (Thk.: J.J. Houben, Daniel Gimaret, Jan Peters) I, eş-Şeriketu'l-Mısriyye, Beyrût, 1965.

İBN MEYMÛN, el-Hakîm el-Feylezof el Kurtubî el-Endelüsî Mûsâ (601/1204), *Delâletu'l-Hairîn*, (Thk.: Hüseyin Atay) AÜİFY, Ankara, 1974.

İBNÜ'L-VEZÎR, Ebû Abdullah İzzeddin Muhammed b. İbrâhim b. Ali (840/1437), *Tercîhu Esâlibi'l-Kur'an alâ Esâlibi'l-Yunan*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1.baskı, Beyrût, 1404/1984.

İZMİRLİ, İsmail Hakkı, "Ebubekir Bakillâni", *Dâru'l-Fünûn İlâhiyât Fakültesi Mecmuası*, II- 5, 6, İstanbul, 1927, 137-172.

JONES, W.T., *Klasik Düşünce: Batı Felsefesi Tarihi*, (Çev.: Hakkı Hünler) I-II, Paradigma Yayınları, 1. baskı, İstanbul, 2006.

KADÎ ABDÛLCEBBÂR, *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl: el-Mahlûk*, (Thk.: Tefîk et-Tavîl- Saîd Zâyid) VIII, y.y., ts.

_____, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, (Thk.: Abdulkerim Osman) Mektebetu Vehbe, 3. baskı, Kahire, 1416/1996

KARADAŞ, Cağfer, *Bakillâni'ye Göre Allah ve Âlem Tasavvuru*, Arasta Yayınları, Bursa, 2003

KOLOĞLU, Orhan Şener, *Cubbâilerin Kelâm sistemi*, İsam Yayınları, İstanbul, 2011.

MARSHAL, Ian, ve bşk., *Kim Korkar Schrödingerin Kedisinden. A'dan Z'ye Yeni Bilimin Klavuzu*, (Çev.: Orhan Düz) Gelenek Yayınları, İstanbul, 2002.

NASR, Seyyid Hüseyin, *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, (Çev.: Nazife Şişman) İnsan Yayınları, İstanbul, 1985.

PİNES, Shlomo, *Studies in Islamic Atomism*, (İngilizceye Çev.: Michael Schwarz) The Magnes Press, The Hebrew University, Jerusalem, 1997.

TASLAMAN, Caner, *Evrenden Allah'a. Modern Bilimin ve Felsefenin Verileriyle Tasarım Delilinin Savunulması*, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2012

TASLAMAN, Caner, *Modern Bilim Felsefe ve Tanrı*, İstanbul Yayınevi, 3. baskı, İstanbul, 2011.

TOPALOĞLU, Bekir, "Hudûs", *DİA*, XVIII, İstanbul, 1998, 304-309.

İslâm Kelâmcılarına ve Filozoflarına Göre Allah'ın Varlığı. İsbât-i Vâcib, DİB. Yayınları, 9. baskı, Ankara, 2001.

USLU, Ferit, *Tanrı ve Fizik: Büyük Patlama ve Önemi*, Nobel Yayın ve Dağıtım, 2. baskı, Ankara, 2010.

WOLFSON, H. Austryn, *Kelâm Felsefeleri: Müslüman Hıristiyan Yahudi Kelâmı*, (Çev.: Kasım Turhan) Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001.

WYNN, Charles M., Arthur W. Wiggins, *Bilimde En Büyük Beş Fikir*, (Çev.: Gün Küleoğlu) Palme Yayıncılık, Ankara, 2010.

ZEMAHŞERÎ, *el-Minhâc fî Usûli'd-Dîn*, (Thk.. Sabine Schmidtke) Sabine Schmidtke, *A Mu'tazilite Creed of Az-Zamahşarî*, Deutsche Morgenlandische Gesellschaft, Stuttgart, 1997 içinde.